

■ УДК 738.3.016.4(477.5)

А. Л. Щербань, кандидат історичних наук, докторант, Харківська державна академія культури, м. Харків

СТАДІЇ ОРНАМЕНТАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КЕРАМІЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Уперше на основі значної за обсягом джерельної бази виокремлено чотири стадії трансформацій орнаменталізації традиційної кераміки Лівобережної України: перша окреслюється останньою третиною VII — початком III тисячоліття до н. е.; друга — другою чвертю III тисячоліття до н. е. — початком I тисячоліття н. е.; третя — III — третьою чвертю XVI ст.; четверта — кінцем XVII — початком XXI ст. Стисло висвітлено характерні особливості трансформаційних процесів кожної зі стадій.

Ключові слова: *гончарна культура, орнамент, кераміка, трансформації, Лівобережна Україна.*

А. Л. Щербань, кандидат исторических наук, докторант, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

СТАДИИ ОРНАМЕНТАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В КЕРАМИКЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Впервые на основе значительной по объему источниковой базы выделены четыре стадии трансформаций орнаментации традиционной керамики Левобережной Украины: первая датируется последней третью VII — началом III тысячелетия до н.э.; вторая — второй четвертью III тысячелетия до н.э. — началом I тысячелетия н.э.; третья — III — третьей четвертью XVI в.; четвертая — концом XVII — началом XXI в. Кратко освещены характерные особенности трансформационных процессов каждой стадии.

Ключевые слова: *гончарная культура, орнамент, керамика, трансформации, Левобережная Украина*

A. L. Shcherban, Candidate of Historical Sciences, postdoctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

STAGES OF ORNAMENTAL TRANSFORMATIONS IN CERAMICS OF THE LEFT BANK UKRAINE

An attempt is made at identifying four stages of transformations of traditional ceramic ornamentation of the Left Bank Ukraine on the basis of significant volume of the source base: the first dates back to the last third of VII — early III millennium BC; the second one is the second quarter of the III millennium BC — early I millennium BC; the third one goes back to the third quarter of the sixteenth century; the fourth one dates back to the late 17th — early 21st centuries. A brief description of the transformation processes within each stage is given.

Key words: *pottery culture, ornament, ceramics, transformation, Left-Bank Ukraine.*

Постановка проблеми. Гончарні орнаментальні традиції, започатковані в останній третині VII тисячоліття до н. е., постійно трансформувалися з різною інтенсивністю в різних регіонах Лівобережної України. Унаслідок культурних та історичних перетворень в орнаментативній кераміці Лівобережної України безупинно тривали процеси зникнення, транслявання, використання, відмирання елементів, композицій орнаментів, способів їх нанесення. На основі аналізу цих візуально помітних проявів виокремлено 13 періодів орнаментальних трансформацій, що відзначалися спільними тенденціями в декоруванні гончарної продукції [8; 9, с. 134–135]. Але пізніше з'ясувалося, що доцільно групувати ці періоди в більші стадії.

Мета статті — охарактеризувати стадії орнаментальних трансформацій у гончарстві Лівобережної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чотири стадії трансформаційних процесів виокремлено в результаті вивчення динаміки змін елементів і композицій у контексті історії культури населення Дніпровського Лівобережжя загалом і співставлення історичної періодизації з історичною типологією художньої культури [7, с. 75–95].

Перша стадія — остання третина VII — IV тисячоліття до н. е. Охоплює добу неоліту — енеоліту, перший-другий періоди історичної періодизації. Орнаментативна кераміка впродовж цього часу змінювалася повільно (періоди кардинальних трансформацій орнаментів тривали понад 1600 років). Тому є підстави вважати, що в ній розвивалися традиції художньої культури первісного суспільства, у якому важливу роль відігравали родова пам'ять і художня культура з чіткою орієнтацією на клішування. Її засобами постійно відтворювалися притаманні тій чи іншій спільноті вихідні орнаменти, що, з одного боку, надавало їм сакрального значення, перетворюючи на символи чи, навіть, архетипи, з іншого — висувало особливі вимоги до засобів цього відтворення, формуючи художні традиції [7, с. 106].

З часів раннього неоліту в орнаментативній кераміці відображалися певні патерни (родові моделі) бачення й сприймання світу мистецтвом [2, с. 20]. У таких умовах ідеальним способом відтворення образів було т. зв. «вторинне», виконавське мистецтво, що найповніше виражалось в колективній діяльності. Наявність у людському колективі спільної, ідентичної пам'яті ускладнювала процес виникнення в межах цього типу художньої культури нових форм [7, с. 106]. Орнаментований посуд, як і інші предмети, що оточували неолітичного мисливця та збирача (такими була більшість представників культур раннього неоліту й спільноти ямково-гребінцевої кераміки середнього-пізнього неоліту), у функціональному сенсі поєднували реальні й ілюзорно-магічні функції [7, с. 111]. В уяві тогочасних людей раціонально-утилітарні функції посуду були пов'язані з культовими функціями в обрядово-магічній практиці, в орнаменті втілювалося світорозуміння та світосприйняття давніх людей, а одним з призначень «прикрашення» посудин було надання їм особливої сили [3, с. 25, 49]. Аналіз семантики тогочасних зображень на кераміці дозволив сформулювати висновки про прояви в них апотропеїчного архетипу.

Друга стадія — III тисячоліття до н. е. — початок I тисячоліття н. е. (кінець доби енеоліту — доба раннього заліза, третій-шостий етапи історичної періодизації). На її ранньому етапі південь досліджуваної території перебував на далекій периферії перших цивілізацій Близького Сходу (Месопотамія, Єгипет). Упродовж II тисячоліття до н. е. цивілізаційні осередки поступово наблизилися до узбережжя Чорного моря та утвердилися на півдні Європи [5, с. 23]. У гончарстві ця стадія відзначається прискоренням трансформацій орнаментальних традицій. Кардинальні зміни орнаментальних систем (які є одним з проявів зміни археологічних культур) відбувалися за 1000–700 років. Виокремлюються виразні пікові 100–200-літні етапи орнаментальних піднесень (XXVII–XXV, XVI–XV та останньої третини VIII–VII ст. до н. е.).

Загалом в орнаментальній кераміці зберігалася система уявлень, сформована в межах первісного суспільства. У патріархальному народному середовищі тривалий час існував первісний художній синкретизм. Але єдиний континуум первісної художньої діяльності почав розгалужуватися на окремі спеціалізовані художні прийоми, які набували можливості раціональніше і відносно самостійніше розвиватися. Цей час відзначається проникненням в орнаментальну кераміку новацій, пов'язаних з ускладненням соціальної структури суспільства, вдосконаленням ремісничих технологій. Соціальна стратифікація суспільства зумовлювала престижне ранжирування ремісничих виробів, критерієм для якого значною мірою були обсяг і якість їх художнього оформлення. Унаслідок створення піднесеного дозвілля та побуту в людей з високим соціальним статусом виникла необхідність в особливих професіоналах і предметах [7, с. 110–112]. Саме на останнє значною мірою спрямовувалися нечисленні багатоорнаментовані вироби, що використовувалися в різних археологічних культурах. Наприклад, «кубки» катакомбної та зрубної культур, частина «корчаг», «кубків» і «черпаків» передскіфського періоду.

Разом з виникненням нових груп орнаментованих виробів змінювалися засоби художньої виразності й основоположні принципи художньої реальності. Робота на землі надала ширших можливостей для виокремлення причинно-наслідкових зв'язків і кореляції на їх основі всієї доцільної людської діяльності, засадничою формою якої стало сходження до узагальнюючих типів. Дослідники-теоретики відзначили трансформації функціонально-практичних процесів у духовно-естетичні, перетворення загальних принципів організації зображувального простору [7, с. 110–112]. Матеріальним виявом цих процесів стала поява в гончарній продукції ямної, катакомбної, бабинської, зрубної, бондарихинської та перед скіфської археологічних культур виробів з особливими типами орнаментів, зокрема «піктографічними» та «календарними» композиціями.

Упродовж цієї стадії поступово виокремилися два культурні ареали з різними орнаментально-керамічними особливостями. У південному, розташованому в степовій і частково лісостеповій природно-кліматичних зонах, спочатку гончарі орнаментували свою продукцію найбагатше. З XII ст. до н. е. декор тамтешньої продукції повсюдно спростився, а в останній третині

VIII — на початку VI ст. до н. е. найбагатший орнамент наносили гончарі Поворскля (межа степу та лісостепу). За нашими переконаннями, ці збагачення є одним з проявів процесу трансформації міфологічного в епічний світогляд, що проявлявся на кераміці внаслідок початку сакралізації глини, як матеріалу. Відомо, щов міфі «слово» (відображене в орнаментальних мотивах) окрім розповідності мало ще й магічну функцію. В епосі воно емансипувалося від магічних функцій, безпосередньої сплетеності в послідовність предметів та дій, стало узагальненим знаком певних функціональних процесів. У ньому чітко виявляється тенденція до узагальнення. Притаманна вищезгаданим зображенням «розповідність», як творчий принцип, відцентрова (на відміну від «декоративності») сила мистецтва, спрямована назовні, в реальний світ, інформацію про який вона збирає і передає людям [4, с. 301]. Уважаємо, що саме в цей час до оберегового архетипу в багато декорованих глиняних виробах, що виготовлялися в часи піднесення, додалися смисли, пов'язані зі сприянням родючості, плодючості, які супроводжували їх використання у відповідних культурах.

Мешканці північніших територій трансформували еволюційним чином (до спрощення, майже повного нівелювання) сформовані в попередні періоди орнаментальні традиції.

Третя стадія — III — третя чверть XVI ст. характеризується прискоренням динаміки трансформацій орнаментальних традицій (періоди змін тривали 200–350 років). Особливо цей факт помітний в археологічних культурах центральної частини досліджуваної території, що опинилися на ближній периферії цивілізацій; спочатку західної, пізньоантичної, що оформилася в межах воєнно-бюрократичної імперії (черняхівська культура) [6, с.200], потім — південно-східної, яка репрезентує культурні традиції Хозарського каганату (салтівська культура). З часів Русі Лівобережжя Дніпра було залучене до середньовічного феодального суспільства з візантизованою матеріальною та духовною культурами. Унаслідок чітко виражених іншопольтурних інвазій відбулися піднесення орнаменталізації кераміки, виражені в інших, відмінних від попередніх часів матеріальних проявах. Оскільки матеріальна та духовна культури цивілізованого суспільства суттєво відрізняються від первісної, орнаменти з часом дедалі більше залежали від можливостей уведеного тогочасними майстрами до широкого вжитку гончарних кругів, що значним чином вплинуло на орнаментальні вподобання місцевого населення. Домінуючими елементами орнаменталізації кухонного посуду стали концентричні прямі та хвилясті лінії, нанесення яких не потребувало значного часу та зусиль. З кінця XIII ст. ці елементи стали єдиними в орнаменталізації всього глиняного начиння. Своєрідністю відзначалося лише орнаментальне піднесення часів роменської археологічної культури, носії якої на початкових стадіях гончарних кругів не використовували. Відповідно, нанесені за допомогою вдавлень елементи орнаментів були варіативнішими.

Цілком ймовірно, що разом з орнаментами, принесеними носіями інноваційних гончарних технологій, на досліджуваній території поширювалися відповідні уявлення щодо їхньої семантики, що сформувалися в іншому, цивілізованому середовищі. У ній зародилися нові, притаманні середньовічному феодальному світу, змісти.

Гончарні орнаменти населення, не долученого до сфери впливів цивілізаційних утворень, до останньої чверті I тисячоліття і часів після монгольського руйнування лівобережних земель були нерізноманітними й трансформувалися неактивно.

Четверта стадія — кінець XVII — початок XXI ст. (12–13 періоди історичної періодизації). Виклики нового і новітнього (згідно із західною науковою традицією — модерного) часу, пов'язані з поступовим переходом до індустріального суспільства, змушували гончарів Лівобережної України оперативніше реагувати на них, щоб виживати в нових соціально-економічних реаліях. Їхня продукція еволюціонувала під впливом попиту і суспільного замовлення, творчих потуг окремих талановитих майстрів. Тобто впродовж нового часу головним регулятором змін в орнаментуванні кераміки на досліджуваній території став «ринок», на відміну від попередніх періодів, коли цю функцію здебільшого виконував звичай. Тому із XVII ст. темп виникнення інновацій в орнаментативній кераміці невпинно збільшувався, оскільки культура змінювалася доволі швидко, соціальні установки переосмислювалися і переглядалися за час існування одного покоління. Грань між традиціями і новачками ставала дедалі умовнішою [1, с. 16]. На кінець XIX — початок XX ст. в окремих, найпрогресивніших гончарних осередках (наприклад, Опішні), деякі майстри (зокрема Федір Чирвенко й Іван Гладиревський) кардинально змінювали орнаментативну кераміку впродовж свого життя. XX–XXI ст. позначені активним впливом на процеси трансформації орнаментативної кераміки професійних художників та керамістів, переходом гончарства від кустарного до промислового виробництва кераміки, що зумовило виникнення нових елементів, мотивів і способів орнаментативної кераміки. Цей час позначений значною орнаментативною певних категорій гончарної продукції і водночас поступовим її позбавленням сакрального смислу. Це було одним з проявів активного проникнення в різні сфери життя мешканців досліджуваної території (зокрема гончарство) культури масового споживання.

Перспективи подальших досліджень полягають у порівнянні виокремлених стадій орнаментальних трансформацій з подібними процесами на сусідніх західних (Правобережжя Дніпра) і східних (Лівобережжя Дону) землях.

Список використаних джерел

1. Аверьянов В. В. Два понимания традиции (к сопоставительному анализу интерпретаций проблемы культурного наследования в современной отечественной мысли / В. В. Аверьянов // *Вопр. культурологии*. — 2009. — № 3. — С. 12–16.
2. Алфьорова З. І. Межі видимого. Становлення візуального мистецтва / З. І. Алфьорова. — Харків : ХДАК, 2008. — 268 с.

3. Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии (Опыт реконструкции мировосприятия) / Е. В. Антонова. — М. : Наука, 1984. — 263 с.
4. Каган М. Морфология искусства. Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. Ч. I, II, III / М. Каган. — Ленинград : Искусство, 1972. — 440 с.
5. Отрощенко В. В. Етнічні проблеми передісторії України / В. В. Отрощенко // Таврійські студії. — Сімферополь : Фенікс, 2011. — №1. — С. 21–29.
6. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития) / Ю. В. Павленко. — Киев : Наук. думка, 1989. — 288 с.
7. Художественная культура в докапиталистических формациях. Структурно-типологическое исследование. — Ленинград : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1984. — 300 с.
8. Щербань А. Періодизація орнаментування глиняних виробів Лівобережної України / Анатолій Щербань // Матеріали до української етнології. — 2009. — С. 108–110.
9. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України: від неоліту до середньовіччя / Анатолій Щербань. — Полтава : АСМІ, 2011. — 248 с.

References

1. Averianov V. V. Dva ponimaniya traditsii (k сопоставительному анализу интерпретаций проблемы культурного наследования в современной отечественной мысли) / V. V. Averianov // Vopr. kulturologii. — 2009. — № 3. — S. 12–16.
2. Alforova Z. I. Mezhi vydymoho. Stanovlennia vizualnoho mystetstva / Z. I. Alforova. — Kharkiv : KhDAK, 2008. — 268 s.
3. Antonova E. V. Ocherki kultury drevnikh zemledeltsev Peredney i Sredney Azii (Opyt rekonstruktsii mirovospriyatiya) / E. V. Antonova. — M. : Nauka, 1984. — 263 s.
4. Kagan M. Morfologiya iskusstva. Istoriko-teoreticheskoye issledovaniye vnutrennego stroyeniya mira iskusstv. Ch. I. II. III / M. Kagan. — Leningrad : Iskusstvo, 1972. — 440 s.
5. Otroshchenko V. V. Etnichni problemy peredistorii Ukrainy / V. V. Otroshchenko // Tavriiski studii. — Simferopol : Feniks, 2011. — №1. — S. 21–29.
6. Pavlenko Yu. V. Ranneklassovyye obshchestva (genезis i puti razvitiya) / Yu. V. Pavlenko. — Kiev : Nauk. dumka, 1989. — 288 s.
7. Khudozhestvennaya kultura v dokapitalisticheskikh formatsiyakh. Strukturno-tipologicheskoye issledovaniye. — Leningrad : Izd-vo Leningradsk. un-ta, 1984. — 300 s.
8. Shcherban A. Periodyzatsiia ornamentuvannia hlynianykh vyrobiv Livoberezhnoi Ukrainy / Anatolii Shcherban // Materialy do ukrainskoi etnologii. — 2009. — S. 108–110.
9. Shcherban A. Dekor hlynianykh vyrobiv Livoberezhnoi Ukrainy: vid neolitu do srednovichchia / Anatolii Shcherban. — Poltava : ASMI, 2011. — 248 s.

UDC 738.3.016.4(477.5)

STAGES OF ORNAMENTAL TRANSFORMATIONS IN CERAMICS OF THE LEFT BANK UKRAINE

Shcherban A. L., Candidate of Historical Sciences, postdoctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, kozaks_1978@ukr.net

The article attempts to provide an overview of the stages of ornamental transformations in ceramics of the Left-Bank Ukraine.

Research methodology. The author applies the comparative and historical and typological methods.

Results. The four stages of transformation processes have been identified as a result of studying the dynamic changes of elements and arrangements in the context of the cultural history of the population of the Left Bank of the Dnieper in general and the comparison of historical periodization of historical typology of artistic culture in particular. The main stages of transformations of the traditional ornamentation of ceramics have been specified on the basis of significant volume of the source base: the first dates back to the last third of the seventh – early third millennium BC; the second one is the second quarter of the third millennium BC – early first millennium BC; the third one goes back to the third quarter of the sixteenth century; the fourth one dates back to the late 17th – early 21st centuries. A brief description of the transformation processes within each stage is given.

Novelty. An attempt is made at identifying four stages of transformations of traditional ceramic ornamentation at different times of the pottery availability in the territory of the Left Bank Ukraine.

The practical significance. The findings can be applied in new developments on the history of Ukrainian culture.

Key words: *ornament, ceramics, transformation, Left-Bank Ukraine.*

Надійшла до редколегії 15.01.2016 р.